

УДК 378(477.43),-057.87(1921–1929)

І.В.Рибак

Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця

В статті на основі низки джерел висвітлено повсякденне життя подільського селянства у 20-х роках ХХ століття, зокрема особисту гігієну, харчування, працю.

Ключові слова: гігієна, харчування, праця, домашнє господарство, сільськогосподарське виробництво.

Проблема вивчення повсякденного життя селян є надто складною, а звідси малодослідженою. Її розкриття вимагає від дослідника чималих зусиль при обмеженій кількості джерел. Сільське повсякденне життя досить рідко попадало в поле зору владних структур, а звідси відомості про нього не знайшли повного та адекватного висвітлення у тогочасних офіційних документах. Історики, як правило, перевагу віддавали виробничій тематиці, а от побутові процеси знаходили лише фрагментарне ілюстративне висвітлення¹.

Виходячи з цього в статті зроблено спробу комплексно розглянути санітарно-гігієнічні умови проживання подільських селян, раціон, та характерні риси харчування, працю в домашньому господарстві та сільськогосподарському виробництві.

Санітарно-гігієнічні умови проживання подільських селян досить ґрунтовно вивчено під час обстеження, здійсненої експедицією під керівництвом відомого санітарного лікаря Олександра Марзеєва у 1924 році. Зокрема ним було обстежено 10961 селянський двір, у яких мешкало 47997 осіб у 28 подільських селах Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Могилівського, Кам'янецького і Проскурівського округів. Під час обстеження з'ясувалося, що 23% селянських родин на Поділлі зовсім не користувалися милом, а умивальники було виявлено лише у 1,1% обстежених сімей². У лазні або в домашніх умовах один раз на тиждень милося лише 2,8% обстежених селянських родин, двічі на тиждень – 0,8%, один раз на місяць – 12,7%, рідше одного разу на півріччя або лише раз у рік – 83,7%. В Україні відповідно 17,1%, 1,6%, 18,4%, 62,9%³.

Надзвичайно негативним санітарно-гігієнічним недоліком селянського побуту була наявність у помешканні шкідливих комах. У 82% обстежених селянських родин було виявлено блохи, а у 28% – воші⁴. Важливими є дані про те, на чому спали мешканці обстежених осель. У Подільській губернії 44,6% селян спали на ліжку, до прикладу у Чернігівській лише 10,9%, а у Донецькій – 53,8%. Катеринославській 26,6%, Київській – 25,6%, Одеській – 42,7%, Полтавській – 17,3%, Харківській 21,4%. Як бачимо, даний показник виявився одним із найвищих в Україні. 10,3% обстежених подільських селянських родин ніч проводили на лавці. Для порівняння у Волинській – 29,5%,

Донецькій – 13,4%, Катеринославській – 23,8%, Київській – 24,1%, Одеській – 13,7%, Полтавській – 27,2%, Харківській – 37,6%, Чернігівській – 16,7%. Наступним місцем ночівлі подільських селян була піч або як казали у краї “лежанка”. Тут проводили ніч 25,1% обстежених подільських родин, у Волинській відповідно 14,7%, Донецькій – 11%, Катеринославській – 26,5%, Київській 21,0%, Одеській – 10,5%, Полтавській – 19,3%, Харківській – 20,4%, Чернігівській – 14,2%. Найгіршим у санітарно-гігієнічному відношенні було проведення ночівлі на земляній або глиняній долівці. 18,4% подільських родин спали на долівці, у Волинській – 14,7%, Донецькій – 14,7%, Катеринославській – 16,4%, Київській – 17,8%, Одеській – 22,7%, Полтавській – 29,8%, Харківській – 17%, Чернігівській 43,6%. 1,35% обстежених селянських родин на Поділлі використовували інші різноманітні місця для ночівлі, у Волинській – 0,7%, Донецькій – 7,1%, Катеринославській – 6,7%, Київській 12,2%, Одеській – 1,42%, Полтавській – 6,4%, Харківській – 3,6%, Чернігівській – 14,6%. В цілому, в Україні 31,6% селян спали на ліжку, 21,4% на лавці, 20,2% на печі, 20,5% на долівці, 6,3% в інших місцях⁵. Важкі санітарно-гігієнічні умови проживання, спричиняли серед сільського населення ряд важких захворювань.

Дискомфортні явища у повсякденному житті були пов’язані із надзвичайно примітивним облаштуванням селянської хати. Уявлення про реальні форми житлово-побутового облаштування селянської оселі знаходимо у свідченнях сучасників. Так, у газеті “Комуніст” у замітці “Із побуту сільського комуніста”, члена пропагандистської групи ЦК Компартії України, який взимку 1926 року побував у селі Іванківці Юринецького району Проскурівського округу і, зокрема, перебував у селянській родині Івана Матвієшина яка складалася з п’яти душ, і представляла типове середняцьке господарство, у якому був кінь, віз, старий плуг, дерев’яні борони, рало-тризубець, сім’я жила у глиняній хаті під стріхою. “У хаті з глиняною долівкою стояло двоє дерев’яних ліжок, вкритих домотканими ряднами. На причілковій стіні – стіл, впродовж передньої стіни – дерев’яна широка лава, мисник для посуду”⁶. Таке умеблювання селянської хати було типовим на Поділлі.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що санітарно-гігієнічні умови проживання подільських селян залишалися незадовільними. Селянська родина майже не користувалася милом, іншими засобами гігієни. Переважна більшість селян проводила ніч на лавках, печах, долівці, інших місцях малоприспособованих для повноцінного відпочинку. Через відсутність підлоги, незадовільну гігієну селянської родини майже у кожній селянській оселі були шкідливі комахи – збудники і переносники важких інфекційних хвороб. Внутрішнє облаштування подільських сільських осель було бідним та примітивним.

Структуру, характер харчування селян Поділля можна дослідити на основі обстеження споживання населення Поділля у 1924 році. Органами статистики було обстежено харчування населення весною та восени 1921 р., у аналогічний період, 1922 р., а також січні – березні 1924 р. Всього було вибірково обстежено 2308 господарств, 11611 осіб на протязі 78234 днів харчування¹¹. В ході обсте-

ження дані збиралися і оброблялися двічі на рік весною та восени протягом тижня, при чому матеріал добирався за конкретними записами спожитих щоденно продуктів. Дані збиралися без всякого примусу із господарств, які могли вважатися середніми і типовими для даної групи обстежених. Оцінюючи склад їжі селянина: білки, жири, вуглеводи виходили із тодішніх фізіологічних норм дорослого їдця, зайнятого важкою працею, а саме на добу потрібно було 26 г білків, 67 г жирів, 600 г вуглеводів при загальній добовій калорійності 3000¹².

Результати обстеження можна відобразити у таблиці¹³

Категорія сільського населення	Грам на добу для дорослого їдця			В % до фізіологічного мінімуму			Калорії	В % до фізіологічного мінімуму
	Білків	Жирів	Вуглеводів	Білків	Жирів	Вуглеводів		
<i>Селянське населення</i>								
<i>Малопосівні</i>	108,4	44,1	805,3	86,0	65,8	134,2	4150	115,5
<i>Середньопосівні</i>	105,9	46,4	841,6	95,5	69,1	140,1	43,7	121,0
<i>Багатопосівні</i>	111,9	55,6	788,6	88,8	83,0	131,4	42 09	116,9
<i>В середньому</i>	112,6	52,3	806,8	89,8	83,0	134,4	4257	118,1
<i>Неселянське населення</i>								
<i>Безпосівні</i>	94,1	50,4	646,1	71,6	74,6	107,7	3498	97,1
<i>Посівні</i>	109,0	58,9	748,7	86,5	87,9	124,7	4064	112,8
<i>В середньому</i>	104,5	56,4	718,6	82,8	84,1	119,7	3894	108,1
<i>Все сільське населення пересічно</i>	114,4	53,0	700,8	88,4	79,1	131,8	4189	116,3

Як видно з даної таблиці денний раціон, розрахований на дорослого їдця, хоча в калорійному відношенні у всіх групах, за винятком безпосівних і перевищував фізіологічну норму людини, яка займалася важкою працею у 3000 калорій, але стосовно якісного складу кількість білків, особливо жирів, нижче фізіологічної норми¹³. Потрібні калорії селянин отримував за рахунок надлишкового, понаднормового споживання вуглеводів. На думку фахівців, оптимальним тижневим раціоном харчування було 118,4 г білків, 69,8 г жирів і 808,3 г вуглеводів, що давало 4449 калорій. Обстеження весною 1924 року виявило, що за тиждень подільський селянин споживав пересічно 109,2 г білків, 59,5 г жирів, 736 г вуглеводів, або 4021 калорій. Така норма була типовою для селян Поділля протягом 1923–1924 рр.¹⁴. Аналіз вищезазначеної таблиці свідчить, що кількість продуктів тваринного походження складала мізерний відсоток в харчуванні селянина, особливо у малопосівних селян всього 3,3%. Дещо більший відсоток калорій їжі тваринного походження був у середньопосівних – 4,1%, і значно вищим у багатопосівних – 7,4%. Для порівняння у міського

населення Поділля калорійність харчів тваринного походження у 1923–1925 рр. складала 17,9%¹⁵. Обстеження виявило істотну різницю у складі харчів подільських селянина і міщанина. Так, у 1924 році пересічно селянин Поділля спожив (у пудах) 16,94 хліба, борошна, круп, то житель міста 13,00 пуд, картоплі відповідно 13,49; 8,79 пуд, овочів – 3,70; 2,67 пуд, сала – 0,38; 0,30 пуд, масла рослинного – 0,12; 0,28 пуд, інших жирів 0,31; 0,54 пуд, м'яса – 0,85; 3,08 пуд, цукру – 0,08; 0,96 пуд; солі – 0,54; 0,53 пуд, бобових – 0,61; 0,22¹⁶. Таким чином, харчування сільського жителя за складом харчових продуктів істотно відрізнялася від мешканців міст Поділля. Останні значно більш споживали м'яса, олії, цукру. Основним продуктом харчування для подільського селянина був хліб та хлібопродукти, які давали 2256 калорій на добу, на другому місці знаходилася картопля – 421 калорій, на третьому рослинні і тваринні жири і молочні продукти – 258 калорій і лише четверте місце посідало м'ясо, риба інші м'ясні продукти – 31 калорій¹⁷.

Обстеження у лютому та жовтні 1926 р. харчування селянина Кам'янецьчини виявило такі норми споживання хліба та інших продуктів на одного їдця за рік. Хліба житнього печеного 10,664 пуд, пшеничного – 0,293 пуд, кукурудзяного маляя – 0,073 пуд, борошна житнього – 0,447 пуд, пшеничного – 1,624 пуд, кукурудзяного – 2,326 пуд, гречаного – 0,100 пуд, різних крупів – 1,596 пуд, бобових – 0,730 пуд, картоплі 12,556 пуд, різних м'ясних продуктів – 0,949 пуд, сала – 0,374 пуд., масла рослинного – 0,164 пуд, молока – 3,613 пуд, сиру – 9,255 пуд, сметани – 0,118 пуд, яєць – 0,109 пуд, солі – 0,547 пуд, цукру – 0,173 пуд¹⁸. Таким чином, наведені дані підтверджують висновок, що рівень споживання м'яса, сала, масла селянина був значно меншим норми, що змушувало їх вживати більше хліба, картоплі, бобових тощо.

Калорійність добової норми харчування подільського селянина, з розрахунку на дорослого їдця, за обстеженням харчування в 1925/26 господарському році, становила у листопаді 1925 року – 3894 калорій, у лютому 1926 року 4056 калорій, у липні 1926 р. – 4127 калорій. За тодішніми розрахунками потрібно було для орача на день 5000 калорій, для жінця – 4000 калорій, для косаря – 4400 калорій¹⁹. Отже, під час жнив подільський селянин, в цілому, отримував необхідну норму для роботи жінця. У листопаді – лютому, коли об'єм роботи по господарству зменшувався, кількість калорій дещо знижувалося, але в цілому, потрібно зазначити, що рівень харчування селян у доколгоспний період цілком відповідав необхідним нормам, хоча характеризувався значними сезонними коливаннями. А ось по посівним групам спостерігалася дещо інша картина. Малопоєвні господарства на Поділлі у 1923–1924 роках споживали 3708 калорій, середньопосівні – 4078 калорій і багатопосівні 4160 калорій²⁰.

В цілому, можна зробити висновок, що за калорійністю селянська їжа відповідала необхідним нормам, але була одноманітною: бідною на білки та жири. Рівень споживання висококалорійних продуктів був надзвичайно низьким. Очевидець так описує їжу звичайної селянської родини на Поділлі в 1920-х роках. “Їдять пересічно 4 рази на день хліб житній. Пшеничний буває по святах,

інколи печуть пироги. Взимку щодня борщ з м'ясом, оскільки заколото власна свиня. Окрім хліба, головним продуктом харчування є картопля, споживають капусту, олію, частково сало. Купують для приправи біле борошно і зрідка цукор та рибу²¹.

Цікавими є дані про харчування селян Поділля анкетного опитування, здійсненого на Вінниччині у 1924 року. Заповнювали анкети, люди, які добре знали сільський спосіб життя: вчителі, голови сільрад, комнезамів, працівники кооперації тощо. Як видно, з анкет селяни харчувалися тричі на день: сніданок о 6–7 годині, обід – о 12–13 годині, вечеря о 20–21 годині. Під час польових робіт кількість щоденних прийомів їжі збільшувалося до чотирьох разів. Двічі – під час обіду і ввечері вживали гарячу страву. Обід у польових умовах складався з хліба, цибулі, сала, молока. Головним продуктом у харчуванні селян був житній хліб (пшеничний споживали тільки у святкові дні). Протягом дня на одного дорослого припадало 2–4 фунти хліба. Випічка хліба відбувалася виключно у домашніх умовах 1–2 рази на тиждень. М'ясо споживали дуже рідко, переважно у святкові дні і не частіше 2–3 рази на місяць. В основному, це була свинина, баранина²².

Головним видом жирів було сало, якого у бідняцьких сім'ях споживали 30–40 фунтів, а у заможних 2–4 пуди на рік²³. Великою рідкістю у раціоні харчування селянської родини було тваринне масло. З анкетного обстеження видно, що, в середньому, селянська сім'я споживала його не більше 5–6 фунтів на рік²⁴. Яйця вважалися делікатесом і їх вживали лише діти та хворі. Головною причиною недостатнього споживання селянами масла, яєць, в анкетах вказувалося, що ці продукти були основною товарною сільськогосподарською продукцією і призначалися для продажу у місті.

Частіше в раціоні сільської сім'ї використовувалася олія. За рік пересічно селянська сім'я, споживала 11–15 фунтів олії²⁵. Майже не споживався селянами чай, цукор, риба. Головною причиною цього в анкетах називалося те, що ці продукти хліборобам здебільшого доводилося купувати.

Їжа дітей, вагітних жінок, в якісному відношенні, не відрізнялася від раціону харчування інших членів сімей. Досить істотними були сезонні коливання у харчуванні. На раціон харчування подільського селянства, у переважній більшості сповідувало православ'я, яке впливало постування заборона на м'ясні, рибні та молочні продукти. У православ'ї пости діляться на багатоденні та одноденні. До перших відноситься весняний “великий”, літній – петрівський, осінній – усипінський, зимовий – різдвяний. До одноденних – середа та п'ятниця, а у особливо віруючих також понеділок. Майже кожного тижня і деякі інші пісні дні. Всього православна церква санкціонує більше двохсот пісних днів на рік (Сидоров Д. Н. О християнских праздниках, пасках и обрядах М.: Провсвещение, 1959. – С. 442). Влітку селяни більше споживали молока, овочів, а взимку картоплі, круп, хліба. Постів дотримувалося 50% чоловіків і 90% опитаних жінок. З чотирьох років починали постувати діти. З анкет видно, що однією з головних причин дотримання постів була економічна необхідність.

Скоромна їжа протягом року була недоступною навіть для заможних селянських родин²⁶.

З напоїв домашнього приготування вживався узвар із сушених фруктів, хлібний квас, а також самогон. Жоден з опитаних не дав негативної відповіді на вживання ним у повсякденному житті самогону.

Через це, самогоноваріння, вживання самогону у домашніх умовах, набуло значного поширення у доколгоспний період. У місцевих часописах друкувалося чимало заміток сількорів щодо поширення самогоноваріння. Так, із села Терешківці Проскурівського району повідомлялося: “Самогонокуріння в нашому селі, що раз поширюється. Самогонники заквасюють 2–3 пуди муки та виготовляють по кілька відер самогону. До них збігається чимало чоловіків, пиячать”²⁷. В іншій кореспонденції із села Івашківці Чемеровецького району Кам’янецького округу зазначалося: “В нашому селі за останній час помітно поширилося самогоноваріння”²⁸. Сількор із села Турчинці Кузьминського району Проскурівського округу писав: “В селі – самогонна фабрика. Куди не кинь, попадеш у самогонника. П’ють самогон відкрито. Сільради у селі немає, власне вона є, але незабаром втопить у самогонному морі”²⁹. В іншій кореспонденції із села Цибулівка Довжоцького району Кам’янецького округу йшлося про таке: “Наше село славиться самогоноварінням і як не славитися, коли воно залито цією смердюкою. Самогону у селі стільки, що на весь район вистачить”³⁰. Аналогічне повідомлення надійшло з села Редвенці Бахматовицького району Проскурівського округу: “В нашому селі дуже розвинуте таємне гуральність. Часом аж пройти по селу важко. Можна вчадіти від смороду самогонного”³¹.

Сучасники досить іронічно описували майже масове захоплення алкоголем у 20-ті роки “Пили колись селяни у свята монопольку 48%, тепер п’ють в будні дні самогон 35%, або перегон 54% (приблизно). А у свята, ну то й ще на великдень румунку 95% запечатану. Не довго шукати прикладу. Візьмемо наше село Гаврилівці. Зібралися всі бурлаки до однієї хати. Тут нам любо, тут нам мило. Добре випивати. Тут були представники району, голова та секретар сільради і ще кілька “важких людей”. Одним словом все товариство тверезості нашого села і так вони гуляли що декілька діб, не могли протверезитися”³². Наведені дані дещо суперечать висновку В.В.Калініченка про те що “селяни не зловживали в своїй більшості спиртними напоями. В Україні 1925/26 р. на одну душу було випито пересічно 1,5 л алкогольних напоїв (0,25 л вина і 1,25 л горілки)”³³. Думається, що за цими середньостатичними викладками приховується реальна ситуація із надмірним вживанням алкоголю селянами Поділля. Це повсякденне соціальне зло, як масове явище, відзначали – сучасники. У кореспонденції із села Новосілки Кузьмінського району Проскурівського округу сількор з гріктою писав: “Загубилося наше село серед крутих подільських ярів, чисто загубилося загублене, забуте, воно застигло в самогоні і хуліганстві. Самогон варить майже все село. А звідси сумні наслідки”³⁴. “В ніч на 17 грудня повідомлялося у записці сількора із села Сутиски Вінницького округу начальник райміліції з міліціонерами зробили викачку самогону у

нашому селі. Вилили десять діжок закваски, забрали п'ятдесят кубів, знайшли і вилили самогон у кожній другій хаті"³⁵. В інші замітці із села Грим'ячки Зіньківського району Кам'янецького округу про пияцтво та його згубний вплив на повсякденне життя зазначалося: "Перед збиранням врожаю все село страждає від недоїдання. А чому? А дуже просто: коли зібрали врожай минулого року, нового хліба ще ніхто не коштував, а самогон всім селом пили. Справляли гульки до того, що дорога в 6 сажнів вузькою була. За моїм підрахунком на самогон витратили до 2 тисяч пудів зерна. Ось чому голодують"³⁶.

Про негативний вплив самоногваріння та стан харчування селян йдеться в інших дописах сількорів. Так сількор із Гунча Проскурівського округу повідомляв: "У нас ведеться так. З осені, коли дочекаємося хліба та вдень і вночі крик і спів, що пройти селом не можна. Мало не всі гонять самогонку. Попереганяють хліб на самогонку, а весною чоботи на плечі і гайда на заробітки бо у хаті немає й зернини. А цього року заробити ніде й сидить село без хліба. Коли б той хліб, що перегнали на самогон залишився то й голоду не було б" (Самогон допомагає голоду // Червоний край. – 1925. – 14 квітня). У дописі сількора із села Кривошіївці Пинівського району Тульчинського округу йшлося про таке: "Толодно стало в нашому селі, а особливо голодують самогонники, що попереганяли хліб на самогон. Як би терпіли самі, то ще півбіді, але шкода тих дітей батьки яких восени заливалися самогонкою, а тепер змушені через це страждати" (Переднівок // Червоний край. – 1925. – 6 травня). Сількор із села Мухівці Немирівського району Вінницького округу так описав важкі наслідки самоногваріння "Становище у селі важке. Самогонка викачала майже весь хліб. Голодує 80% селян. Позичити хліба немає змоги, бо сільсько-господарська кооперація слабка. Деякі селяни через велику скруту звертаються за допомогою до приватних крамарів. Вони позичають хліб, але на яких умовах. Селянин позичає приміром два пуди хліба, а з осені треба віддати шість пудів" (Чому голодують, бо самогоном заливаються // Червоний край. – 1925. – 20 липня). Отже, самоногваріння а звідси надмірне вживання алкоголю на наш погляд набуло у подільському селі в доколгоспний період значних а інколи загрозливих розмірів та масштабів.

Важкій повсякденній праці сільської жінки присвятив вірш "Піч" видатний український поет Василь Симоненко.

“Біля печі вона, мов бронець
Слугувала під шурх спідниць
Віддавала дівочий рум'янець
Чистоті смачних паляниць
Менше ми гіркоти нестимо
Стане ближчою наша мета
Як не будуть у небо димом
Підніматись дівочі літа”

Саме у 20-ті роки громадськістю села було висловлено думку про необхідність створення на селі мережі громадських хлібопекарень. Зокрема, Кили-

на Гученко закликала розвивати громадське хлібовипікання. У “Вістях” було надруковано її статтю про необхідність організації на селі хлібопекарень. “Ця справа нині набуває великої ваги: – писала ця жінка – тому і треба її поставити на ширше обговорення, а також домогтися здійснення її. Я, знаючи з власного досвіду тяжкі умови жіночої праці на селі та тяжкий тягар, що в більшості падає на жіноцтво, як виховання дітей, куховаріння, кажу, що заведення громадських хлібопекарень на селі буде тільки доцільно та корисно. Я, як жінка-селянка, звертаюся з проханням аби цю справу (організацію хлібопекарень на селі) широко популяризували й провели в життя”³⁸.

Досить болісною проблемою повсякдення був догляд за дітьми, особливо під час напружених сільськогосподарських робіт, коли діти фактично залишалися батьками напризволяще. “Наближаються жнива, – писала газета “Радянське село”, – батьки підуть в поле, а діти в більшості випадків залишаться вдома, без нагляду. І не дивно, що в таких умовах діти травмуються, підпалюють хати та в них згорають живцем, їдять отруйні трави та інше небезпечне для життя та здоров’я зілля. Літо, яке так багато може дати дітям для розвитку здоров’я, перетворюється в найбільш небезпечний для них час. А тим часом є можливість вирішити це питання по-іншому. В місті для цього створюються ясла, які можна організувати на селі. В них дитина буде захищена від нещастя і в них їх будуть доглядати та виховувати”³⁹. Саме у доколгоспний період громадськістю приймалися рішення про створення ясел на селі, але чимало проєктів залишалися нерезалізованими. Сількор із села Олешин Проскурівського округу писав: “Питання про організацію дитячих ясел не раз ставилося на обговорення. Всі сільські організації обіцяли надати допомогу, нарешті загальні збори ухвалили: організувати. На тім справа закінчилася”⁴⁰. Там, де вдалося створити дитячі ясла реакція селян була позитивною. З цього приводу у кореспонденції із села Пирогівці Проскурівського округу радісно повідомлялося: “Минулого року в нас працювали дитячі ясла. З початку селянки недовірливо ставились до ясел, міркували, що погано там дітей доглядають, але переконалися в протилежному. Цього року селянки вже не могли дочекатися, коли скоріше ясла організуються. Як тільки відкрились ясла, зараз записали 36 дітей. В минулому році було 20. Гарна річ, ясла. Ідеш в поле і знаєш, що дитину доглянуть. Ніби хтось руки розв’язав, кажуть матері”⁴¹. Газета “Червоний край” писала: “В минулому році селяни ставилися до ясел з певним недовір’ям. В деяких селах яслі відкривалися при цілком байдужому відношенні до тих збоку селянства. Але згодом яслі здобули велику прихильність у селян. Коли в окремих селах по закінченню польових робіт яслі припиняли свою роботу, селяни домагалися, щоб їх залишили на зимовий період з тим щоб вони діяли протягом року”⁴².

Чимало зусиль потрібно було докласти селянці для прання білизни для 5–6 душ селянської родини, особливо у зимово-осінній період. Сучасники так описували дану роботу. “Взимку на ставках, річках селянки полошуть, вибивають випрану білизну. В ополонці, голіруч, стоячи у воді, селянка пере білизну

раз у місяць. Дуже часто жінки від крижаної води простуджуються, хворіють. Найбільші підступний ворог зимового прання та сушіння його у хаті – сухоти. Не одна жіночка пішла з білого світу дбаючи про домашню чистоту”⁴³.

Важкою повсякденною домашньою працею було опалення житла у зимовий період. Опалювальний період у селах Поділля тривав з початку листопада до березня. Для опалення селянської хати використовувалися найрізноманітніше паливо, а саме висохле бадилля картоплі, соняшнику, кукурудзи. Найпоширенішим видом палива були коров’яки, які заготовляли заздалегідь у літній період. Селянська сім’я, яка мала корів пересічно за зиму спалювала 50 пудів такого палива⁴⁴.

Безкорівні безпосівні господарства не мали змоги вдосталь запастися паливом на зиму, і змушені були мерзнути. Сількор із села Таргах Жмеринського району Вінницького округу так описав проблему палива “Через наше село протікає маленька річка вздовж неї широкою смугою росте очерет. Річка замерзла і вся сільська біднота рушила збирати очерет на паливо. Тонкий лід ломився люди обмокли та обмерзли й тільки гостра потреба палива примушує селян збирати очерет”⁴⁵. В іншій кореспонденції із села Ярмолинці Гайсинського округу проблема опалення селянських хат описана таким чином: “Зима вже почалася, а у бідняків нема дров, ні галузки. Одна вдова вже замерзла в нетопленій хаті. А лісництво дров не дає. Після неодноразових прохань Райгородське лісництво виділило селянам 15 десятин лісу для заготівлі хмизу. Але поки бідняки взялися за цю роботу, куркулі їх купили у лісників і вже давно так понарубували і прочистили відведену ділянку, що бідноті й галузки не залишилося”⁴⁶. У дописі сількора із села Новоселівці Літинського району Вінницького округу йшлося про таке: “З осені всі села заготовляють дрова. Комітет неможливих селян теж обрав уповноважених і відправив їх до лісництва, щоб отримати ділянку лісу для прочищення і заготівлі хмизу. Ходили вони півтора місяця й насилу уклали угоду. Але виявилося, що цю ділянку зачистили інші села. Попідтинавши поли, обмотавши онучами ноги гайда знову до лісництва. Так ходили знову півтора місяця. А бідняки тим часом розібрали хліви на паливо”⁴⁷. Порятунком від холоду були крадіжки лісу, які набрали значного поширення на Поділлі. У 1924 році самовільні порубки лісу, в Подільській губернії склали 3400 куб. сажнів деревини⁴⁸. Президія Проскурівського окружного виконкому на своєму засіданні 28 лютого 1927 р. констатувала, що “самовільні порубки в лісах Проскурівщини дуже збільшуються з наступанням морозів”⁴⁹. З цього приводу газета “Червоний кордон” писала: “Ліс нищиться як ніколи. Всі про це знають. Сільради про це повідомляють у райвиконком, а вони передають це в окрвиконком. Останні надсилають грізні циркуляри лісництвам. А ліс все рубають. Протоколи про самовільні порубки складають і надсилають до райвиконкомів. Там їх розглядають і виносять постанови і надсилають сільрадам. А сільради знають що робити. Підшивають їх у папку до виконання, яка мало не лусне від попередніх постанов, а ліс все рубають”⁵⁰. В іншій кореспонденції із села Лоївці Староушиць-

кого району Кам'янецького округу йшлося про таке: “Нашій громаді передали 28 десятин лісу на папері налагодили його охорону. А тим часом ліс рубають аж тріски летять. Чути, як він бідний стогне, кричить “Рягуйте!”⁵¹. Здійснення самовільних порубок лісу добре зафіксовано у чисельних дописах сількорів. З однієї з них із села Калачин Гайсинського округу зазначалося: “Бідно живуть наші селяни. Настала зима, дров купити немає за віщо, а в холодній хаті не всидиш – от і розпочинаються крадіжки лісу. Бідний багато не вкраде, бо власні, виснажені важкою роботою плечі багато не піднесуть, от з куркулями інша справа, коли вони побачили, що можна тягти ліс, то почали валками возити його додому. Скоро на подвір'ях у них утворилися цілі яруси палива й будівельного матеріалу, який вони збувають по спекулятивних цінах”⁵². В іншій кореспонденції із села Осташки Проскурівського округу сількор з гіркотою писав: “Наші селяни й досі не позбулися звички – нищити ліс і хто б не йшов попід лісом, що за півверсти від села, то вже обов'язково несе або ліщину, або липину що зрубав собі там де хотів. Дуже несвідомі наші селяни. Коли їх запрошують взяти участь у відновленні лісу, та вони не лише відмовляють, але поспішили знищити на поливо ту посадку молодого лісу, що насадили під час лісового свята”⁵³. У дописі сількора з села Глинське Вінницького округу з гіркотою повідомлялося: “День лісу у нас пройшов дуже гарно. Насадили дерев по всіх кутках і закутках, по всіх шляхах і стежках. Але всі посаджені дерева десь ділися, зникли, перебралися у садки Івана чи Степана, що на другому кінці села мешкають. А котрі ще лишилися то їх немилосердно обламає худоба, та ж без того, щоб пастушки не вирізали з них пужака” (Посадили, а толку чорт має // Червоний край. – 1925. – 14 липня).

У дописах сількорів добре описано значення крадіжок лісу у повсякденному житті селян “У селян такий звичай. писав сількор Білозерів із Гайсинського району. – Треба податок чи страхівку платити – давай красти ліс та в містечка везти і продавати. Трапиться весілля, хрестини чи інша okazія – здоров був ліс. А підійшла масляна, випити треба, де грошей на самогон взяти? Знову ліс виручає. А боротися із злодіями важко бо вони ватагами ходять і лісники не раз обуха по голові від них покоштують”⁵⁴. Про практику самовільних порубок лісу крадіями, яких сількор із Гайсина називав “лісовою сараною” йдеться у замітці “А ліс все тріщить”. “Що робить з лісової сараною, адже ось що вона робить. Збирається компанія чоловік 100 і налітає на ліс. Одні пильнують і стоять на чатах інші дерево рубають, а треті відносять зрубане на сусідні садиби. Помітивши охорону, вартові дають знак: сарана тікає за канаву, zostавивши 50–60 пеньків”⁵⁵. Як бачимо, у повсякденному житті заготівля палива на зиму потребувала від селян надзвичайно важких зусиль.

Виготовлення та ремонт одягу і взуття у домашньому господарстві займало біля 30% робочого часу і ним займалося, за даними соціологічних обстежень 90% селян. Селяни ткали полотно, шили з нього одяг, самотужки ремонтували взуття. Сількор у замітці “Сільські болячки” з гіркотою писав: “Жінки, а іноді чоловіки, починаючи з осені, щовечора проводять ту невдячну роботу: големи

підошвами мнуть коноплі об землю, до тих пір поки вони не стануть придатними для прядива. Пухирі наминають на підошвах. Кров тече з ніг, а вони мнуть. Довгими зимовими, вечорами жінки, діти прядуть кужіль, чоловіки ремонтують або виготовляють таке-сяке взуття”⁵⁶. У статті “Із побуту сільського комуніста” член пропагандистської групи ЦК компартії України, який побував у сім’ї Івана Матвієшина так описав цей вид домашньої роботи: “мати і дочки прядли за зиму на кужелі 35 аршин полотна, якого ледве вистачало на сорочки для всієї сім’ї. Чобіт мали чотири пари, на одного члена сім’ї не вистачало взуття. Верхній одяг, виготовлений з фабричних тканин носили по черзі”⁵⁷.

В цілому, робота в домашньому господарстві (приготування їжі для родини, прання білизни, догляд за дітьми, прядіння і виготовлення домашнього полотна тощо) займала 22,0% робочого часу селянина⁵⁸.

Левову частку робочого часу селяни витрачали для ведення сільського господарства, а саме заняття землеробством – 24,9%, тваринництвом – 26,2%. На інші заняття у власному господарстві (рибальство, мисливство, будівельні роботи, ремонт реманенту) селянин витрачав 28% робочого часу. Праця поза за своїм господарством займала 11,4% робочого часу. Непродуктивні витрати (поїздки на базар, ярмарок, до міста, чекання в чергах на млині і т.д.) “з’їдали” у селян 12,7% робочого часу тобто більше, ніж робота поза власним господарством⁵⁹.

Повсякденне життя селян було зумовлене сезонними коливаннями, тобто сільськогосподарського виробництва, яке вирізнялося від суті календарного принципу, тобто формального хронологічного підходу, оскільки списувалося організації праці і облаштуванню побуту.

Розглянемо витрати робочого часу подільського селянина по місяцям. Починаючи з березня і до вересня напруга праці у сільському господарстві невинно зростала.

Селяни Поділля у березні витрачали пересічно 5,3% річного запасу робочого часу, у квітні – 8,2%, у травні – 9,3%, у червні – 9,7%, у липні – 13,3%, у серпні – 14,3%. Починаючи з першого осіннього місяця трудовий ритм у сільському господарстві починав спадати: у вересні селяни витрачали 12,8% річного запасу, у жовтні – 7,7%, у листопаді – 5,4%, у грудні – 5,2%, у лютому – 4,3% і знову темп і обсяги праці посилювався у березні. Річний кругообіг селянського життя розпочиналося заново⁶⁰.

Річний цикл робіт у сільському господарстві Поділля розпочинався у березні⁶¹. Селяни готувалися до посіву ярини і при першій ж змозі боронували яровий клин, щоб зберегти вологу у ґрунті. В саду прочищали ягідні кущі – малину, порічки тощо. Якщо весна була рання, то господарі висаджували саджанці. На пасіках заготовляли штучну вошину, наглядали за бджолами, підгодували їх. У сонячну теплу погоду встановлювали вулики і очищали їх.

У квітні боронували ріллю і сіяли яру пшеницю, ячмінь, овес. Далі наступала черга цукрового буряка. Ниви, що їх восени не було зорано, орачі слідом волочили. Передові господарі підіймали ранній (квітневий) пар. Повним ходом

йшла робота у тваринництві. Доглядали за жеребними кобилами, наприкінці квітня стригли овець. Посилено годували коней адже для них було багато роботи. Виганяли на пасовище свиней. Багато роботи було у селян в саду. Потрібно було берегтись, щоб приморозки не пошкодили цвіт, а для цього носили купи хмизу та гною і запалювали їх на ніч. Велика робота йшла в городах: копали парові грядки, сіяли розсаду капусти, у ґрунт висаджували насіння моркви, буряків. Прибавлялося роботи пасічникам. Потрібно було доглядати за обльотом бджіл, підгодовувати слабкі сім'ї.

У травні селяни на Поділлі закінчували орати на пар, сіяли пізню ярину та льон, соняшник. У травні випускали корів на пасовисько. Висаджували у ґрунт капусту, цибулю, картоплю. Пасічники проводили головну ревізію вуликів. Ставили медяники, доглядали як червиться бджола.

У червні сапали, копали, проривали буряки, кукурудзу огортали та підпушували картоплю. Починали сінокіс. К садах збирали ранню черешню, вишні. Пасічники дуже пильно доглядали за життям бджіл, розкладали маток, сліdkували за виходом нових роїв. На подвір'ї чистили колодязі, лагодили будівлі, реманент, готувалися до жнив. Ретельні господарі оглядали комори. У липні починали жати озимину ранню ярину. Як тільки хліб склали у копи, деякі селяни лушили стерню, щоб зберегти вологу. Але більшість господарів використовували стерню як толоку для пасовища худоби. В лісі збирали гриби, ягоди, у саду сливи, ранні груші і яблука. У серпні готували ґрунт для озимини та засівали її. Відлучали ранніх лошат та підгодовували їх вівсом. Збирали ранні сорти садовини, городини та перебирали їх. Перевозили вулики і з узятком додому і викачували мед.

У вересні закінчували молотити хліб. Починали копати картоплю, буряки. Інтенсивно відгодовували свиней. Збирали городину, готували бджіл до зими. У жовтні на Поділлі селяни збирали кукурудзу. Переводили поступово худобу на зимове стійлове утримання. Шинкували капусту.

У листопаді чистили і ховали у повітку сільськогосподарський реманент. Орали городи, починали займатися домашніми промислами.

У грудні селяни Поділля масово перековували коней, починали вивозити гній на городи. Як тільки ставало холодно, різали лишню худобу – овець, телят, баранів, свиней, щоб не витратити кормів. Залишали зимувати лише плем'я. Взимку чоловіки возили ліс, сільгосппродукцію на олійниці, крупорушки, млини щоб мати свою олію, крупи, борошно. На жінок лягала хатня робота з виготовлення домашнього одягу, килимів, подушок. У вільний від роботи по догляді за тваринами час, чоловіки лагодили зброю, реманент тощо. У січні на Поділлі масово починали вивозити гній на поля. Заготовляли ліс на паливо і на огорожу, стежили за тільними коровами і жереб ними кобилами.

У лютому чистили насіння на яровий посів і лагодили сільськогосподарський реманент. Доглядали лошат і телят, щоб не були в холоді та не застуджувалися, чистили коней та велику рогату худобу, яка в цей час залишалася на тримання.

На селянську працю впливали православні свята. Найбільшими православними святами є паска, Різдво Христове, Трійця. До великих православних свят відносяться “дванадесяті” названі за їх кількістю. У січні відзначають Різдво Христове та Хрещення, у лютому Стрітєння, у квітні – Благовіщення, Вербну неділю, паска, на 40 день, після паски, церква відзначала Вознесіння Христа на небо, через 10 років після вознесіння день Трійці, у серпні відзначалося Успіння Пресвятої Богородиці, у вересні – Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, у грудні – Введення. До великих свят відносяться дні Георгія Победоносця, у Миколи Чудотворця (травні, грудні), липні – Іоанна Хрестителя та Петра і Павла, у серпні – Ільїн день, у вересні – Іоанна Предтечі, та мучениць Віри, Надії, Любові та їх матері Софії.

У ці свята селяни не працювали біля землі. Більшу частину дня проводили у церкві на богослужінні. Більше 200 свят встановлено православною церквою на честь чудотворних ікон Божої матері – Казанською, Смоленською, Володимирською, та інших.

Особливу групу православних свят складають т.з. престольні (храмові) свята присвячені подіям священної історії на ознаменування яких було побудовано храм (Аллизов С. Р. Праздники православної церкви / С. Р. Аллизов, П. Я. Питерский. – М.; Наука, 1962. – С. 184). У свята селяни намагалися не виконувати роботи. Які можна було перенести на несвяткові дні.

Значна кількість святкових днів, консерватизм, важкі рушійні методи господарювання зумовлювали досить незначні результати селянської праці, а звідси бідність та злиденність переважної більшості селян Поділля.

Повсякденна праця базувалася на статевовіковому розподілі. Так: праця домогосподаря переважала на полі, у stodолі, під час заготівлі дров, різноманітних промислах, окрім суто жіночої праці – прядива і виготовлення полотна жінка виконувала городню роботу на ній лежало вся хатня робота: приготування їжі, прання білизни, догляд за дітьми, доїння корів. Окрім того, у взимку та восени селянка активно працювала у полі, допомагаючи чоловікові зібрати вирощений врожай: в’язала снопи, згрібала сіно, копала картоплю і буряки, тощо. Оранка, пасовище, возовиця, молотьба – це чоловічі заняття, хоча і тут жінка виконувала підсобні допоміжні функції. Догляд за худобою виконувався і жінкою і чоловіком. При цьому про коней і волів турбувався господар, корови, птиця знаходилися під доглядом жінки. Вона готувала корм для свиней. Селянин витрачав більше часу на поїздки на ярмарок, але на базарі частіше бувала жінка, намагаючись збути надлишок яєць, птиці, молока і молокопродуктів. Поїздки до млина були переважно чоловічою справою. Заробітками поза межами власного господарства теж займалися переважно чоловіки, а також молодь. З п’яти років до праці долучали діти. Найчастіше хлопчиків залучали пасти гуси, свині, корів. Дівчатка ставали помічницями матері у домашньому господарстві, насамперед доглядали за молодшими братиками і сестричками⁶².

Таким чином, селяни намагалися продуктивно використати свою працю, забезпечити своє господарство всім необхідним, власними силами і ресур-

сами. Типовий подільський селянин-одноосібник був універсалом, змалечку привчався до праці, переймав всі трудові навички та вміння. У повсякденному житті селянин орієнтувався на власні сили, хист і вміння. Від цього залежало благополуччя його родини. Він повинен був орати, сіяти, косити, зберігати вирощений врожай, доглядати за худобою, лагодити реманент, збрую, будувати й ремонтувати оселі й господарські приміщення. Жінки вміли куховарити, доглядати дітей, прати білизну, прясти, ткати і шити.

В цілому, подільський селянин у повсякденному житті зустрічався із чималими проблемами та труднощами, викликаними незадовільними санітарно-гігієнічними умовами проживання, надзвичайно високими непродуктивними витратами пов'язаними із приготуванням їжі, веденням домашнього господарства, значною перенапругою у піковий період сільськогосподарських робіт.

Список використаних джерел:

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. Колективна монографія в 2-х частинах. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Ч. I. – 378 с.
2. Марзеев, А. Н. Жилище и санитарный быт сельского поселения Украины / А. Н. Марзеев. – Харьков: Соцмедиздат, 1927. – С. 65.
3. Там само. – С. 92.
4. Там само. – С. 71.
5. Там само. – С. 69-70.
6. З побуту сільського комуніста / Коммунист. – 1926. – 18 лютого.
7. Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 115.
8. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків: 1930. – № 174. – С. 15-16.
9. Там само. – С. 20.
10. Калініченко, В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – С. 264.
11. Потребление населения Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – 1924. – № 1. – С. 43.
12. Там само. – С. 48.
13. Там само. – С. 49.
14. Там само. – С. 50.
15. Там само. – С. 51.
16. Там само. – С. 54.
17. Там само. – С. 50.
18. Кам'яниччина в цифрах. Кам'янець-Подільський: округове статистичне бюро, 1927. – С. 111.
19. Статистика на Україні. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків: 1927. – № 108. – С. IX.
20. Потребление населения Подолии... – С. 43.
21. Из побуту сільського комуніста // Коммунист. – 1926. – 26 фев.
22. Бюллетень Подольского губстатбюро. – Винница: 1923. – № 2. – С. 114.
23. Там само. – С. 115.

24. Там само. – С. 116.
25. Там само. – С. 118.
26. Там само. – С. 120.
27. Самогоном заливаються // Червоний кордон. – 1926. – 6 серпня.
28. Вже і вдень не сором // Червоний кордон. – 1926. – 4 вересня.
29. Самогонна фабрика // Червоний кордон. – 1926. – 23 жовтня.
30. Сільрада, зверни увагу // Червоний кордон. – 1927. – 14 травня.
31. Самогон п'ють // Червоний кордон. – 1927. – 23 травня.
32. “Общество трезвости” // Червоний кордон. – 1924. – 22 травня.
33. Калініченко, В. В. Селянське господарство України в період непу / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – С. 266.
34. Загублене село // Червоний кордон. – 1928. – 8 грудня.
35. От так качнули // Червоний край. – 1925. – 4 січня.
36. Чому наше село терпить переднівок // Червоний кордон. – 1925. – 2 січня.
37. Хлібопекарні на селі у порядку постановки проблеми // Вісті. – 1927. – 9 вересня.
38. Голос жінки // Вісті. – 1927. – 9 жовтня.
39. Ясла на селі // Радянське село. – 1926. – 13 червня.
40. Не можемо організувати // Червоний кордон. – 1927. – 6 липня.
41. Ясла руки розв'язали. Червоний кордон. – 1927. – 6 липня.
42. До відкриття літніх ясел. Червоний край. – 1925. – 26 березня.
43. Хто подбає про жінку // Червоний кордон. – 1927. – 12 грудня.
44. Бюллетень Подольського губстатбюро. – Вінниця: 1927. – № 1. – С. 114.
45. Змичка і як її розуміють літинські лісники // Червоний край. – 1924. – 28 грудня.
46. Пропадаємо без дров // Червоний край. – 1924. – 28 грудня.
47. Ліс нищать // Червоний край. 1925. – 15 травня.
48. Боротьба з лісо порушеннями // Червоний кордон. – 1927. – 29 квітня.
49. Зверніть увагу, бо ліс гине // Червоний кордон. – 1907. – 14 листопада.
50. А ліс тріщить та стогне // Червоний кордон. – 1927. – 14 листопада.
51. Не папірцями, а рішучими заходами // Червоний кордон. – 1925. – 22 грудня.
52. Такі встережуть // Червоний край. – 1925. – 1 січня.
53. Нищать ліс // Червоний край. – 1925. – 4 січня.
54. Погана звичка // Червоний край. – 1925. – 3 квітня.
55. А ліс все тріщить / Червоний край. – 1925. – 18 квітня.
56. Сільські болячки // Вісті. – 1926. – 11 березня.
57. Із побуту сільського комуніста / Комуніст. – 1926. – 18 лютого.
58. Статистика України. – Серія 2. Сільськогосподарська статистика Харків: 1930. – № 174. – С. 98.
59. Там само. – С. 99.
60. Там само. – С. 100.
61. Калініченко, В. В. Селянське господарство України... – С. 98-99.
62. Нолл, Вільям. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930 рр. / Вільям Нолл. – К.: Генеза, 1999. – С. 54-59.

Резюме

В статтє на основе целого ряда источников исследовано повседневная жизнь крестьян Подолли в 20-х годах XX столетия, в частности личную гигиену, питание, труд сельских жителей.

Ключевые слова: гигиена, питание, труд, домашнее хозяйство, сельско-хозяйственное производство.

Одержано 27 березня 2012 року

УДК 391(477.43)“19”

Л.А.Іваневич

Наукова розробка проблеми дослідження традиційного народного одягу українців Поділля (20–80-ті рр. XX ст.)

В результаті аналізу відомих і маловідомих праць у статті висвітлюється історіографія проблеми дослідження традиційного народного одягу українців Поділля. Подається класифікація, характеристика та наукова оцінка літературних джерел 20–80-х рр. XX ст., присвячених вивченню подільського народного костюму в цілому та його окремих складових зокрема.

Ключові слова: народний одяг, українці Поділля, історіографія, вишиті сорочки, поясний одяг, плечовий одяг, верхній одяг, головні убори, взуття, прикраси, пояси, орнамент.

Зі встановленням радянської влади в Україні, особливо після згорання непу й політики “українізації” поступово став втрачатися загальнодержавний науковий інтерес до діяльності створених наприкінці XIX – початку XX ст. центрів ткацького, вишивального та інших промислів, а також до збереження і продовження національних тенденцій народної ноші. Значно зменшили кількість вітчизняних робіт присвячених українському традиційному вбранні масові репресії тоталітарного режиму проти інтелігенції та проти всього, що пов’язане з самоідентифікацією нації. Надалі наукову розробку розглядуваної проблеми призупинили події Великої вітчизняної війни та післявоєнної відбудови. Лише з настанням періоду “хрущовської відлиги” відновились і вже більше не припинялись вивчення народного одягу як одного з мистецько-культурних аспектів буття українців.

З огляду на це історіографію проблеми дослідження традиційного строю подолян впродовж 20–80-х рр. XX ст. можна розділити на два періоди: 1920–